Türk Dil Kurumu Yayınları

IX. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI
Bilge Tonyukuk Anısına

Ankara: 26-30 Eylül 2021
BİLDİRİLER

I. CİLT

Ankara, 2021

BİLGE TONYUKUK VE YAZITLARI

Cengiz ALYILMAZ[*]

Özet

II. Türk Kağanlığı Dönemi'ne damgasını vuran, Kutluk İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde kumandan, danışman ve sözcü olarak görev yapmış olan Bilge Tonyukuk'un soyu, kimliği, adı, adının anlamı ve unvanlarıyla ilgili olarak bugüne kadar pek çok görüş ileri sürülmüştür. İleri sürülen görüşlerin çoğunda Bilge Tonyukuk'la ilgili olarak daha önce HIRTH, KLYAŞTORNIY vd. bilim insanları tarafından yapılan çalışmaların da etkisiyle Bilge Tonyukuk'un Çin kaynaklarında geçen Aşide Yüan-chen'le aynı kişi olduğu savunulmuştur.

L. BAZIN, LIU Mau-tsaı, L. GUMİLYEV, LUO Xin gibi bazı bilim adamları ise HIRTH, KLYAŞTORNIY vd. bilim adamlarının aksine hayat hikâyesi bazı yönleriyle Bilge Tonyukuk'un hayat hikâyesiyle benzerlikler gösterse de Aşide Yüan-chen'in başka bir kişi olduğunu, Bilge Tonyukuk'la unvanlarının (Apa ve Tarkan) karıştırıldığını ve aynı kişi olmalarının mümkün olamayacağını belirtip yaygın görüşü kesin bir şekilde reddetmişlerdir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndaki ifadeler, Bilge Tonyukuk'un yaşadığı döneme ait tarihî olaylar ve Moğolistan'da son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bilgiler, Bilge Tonyukuk'un soy kökü ve kimliği ile ilgili gerçek bilgileri de açıkça ortaya koyar niteliktedir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndaki ifadelere, tarihî kaynaklara ve arkeolojik verilerden elde edilen bilgilere dayanarak Bilge Tonyukuk'un kim olduğu hakkında bazı bilgileri dile getirmek mümkündür.

[*] Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu Üyesi, Türk Dil Kurumu Yazıt Bilimi Kolu Başkanı, calyilmaz@gmail.com

II. Türk Kağanlığı Dönemi'ne damgasını vuran Bilge Tonyukuk, adı Çin kaynaklarında geçen Aşide Yüan-chen'le aynı kişi değildir. O, bir Çinli değil; "Bugu" / "Pu-ku" boyuna mensup Türk'tür.

Bu bildiride hem Bilge Tonyukuk ve mensup olduğu Türk boyu ("Bugu" / "Pu-ku") hakkında hem de Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın şekil ve içerik özellikleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Sözcükler: II. Türk Kağanlığı, Bilge Tonyukuk, Bilge Tonyukuk Yazıtları, "Bugu" / "Pu-ku" boyu.

BİLGE TONYUKUK AND HIS INSCRIPTIONS

Abstract

To this day, many opinions have been put forward about the ancestry, identity, name, the meaning of the said name, and titles of Bilge Tonyukuk, who left his mark on the second Turkic Khaganate Period and served as a commander, counselor, and spokesperson during the reign of Ilterish Qaghan, Qapghan Qaghan, and Bilge Qaghan. The majority of those opinions, influenced by previous studies carried out by scientists such as HIRTH, KLYASHTORNY et al., argue that Bilge Tonyukuk is the same person as Ashide Yuan-zhen mentioned in Chinese sources.

L. BAZIN, LIU Mau-tsaı, L. Contrary to scientists such as HIRTH, KLYASHTORNY et al., some scientists such as GUMILYOV and LUO Xin argue that even though the story of his life show some similarities to that of Bilge Tonyukuk, Ashide Yuan-zhen is a different person, that his title has been confused with that of Bilge Tonyukuk (Apa and Tarkhan), and that it is impossible for them to be the same person. They strongly refute the widespread view on the matter.

The statements in the Bilge Tonyukuk Inscriptions, historical events during the period in which Bilge Tonyukuk lived, and information obtained from the archaeological excavations carried out in Mongolia in recent years, clearly reveal the truth regarding the ancestry, roots and identity of Bilge Tonyukuk.

Based upon the statements in the Bilge Tonyukuk Inscriptions, historical sources, and information obtained from archaeological data, it is possible to express some information about who Bilge Tonyukuk is.

Bilge Tonyukuk, who left his mark on the second Turkic Khaganate Period, is not the same person as Ashide Yuan-zhen mentioned in Chinese sources. He was not Chinese but a Turk belonging to the "Bugu" / "Pu-ku" tribe.

In this paper, information will be provided both about Bilge Tonyukuk and the Turkic tribe ("Bugu" / "Pu-ku") to which he belonged, as well as about the shape and contents of Bilge Tonyukuk Inscriptions.

Keywords: II. Turkic Khaganate, "Bugu" / "Pu-ku" tribe, Bilge Tonyukuk, Bilge Tonyukuk Inscriptions.

BİLGE TONYUKUK:

Türk adının ön plana çıkarıldığı, Türkçenin ölümsüz eserlerinin vücuda getirildiği II. Türk Kağanlığı Dönemi, Türk tarihinde ve Türk kültüründe ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim bu dönemde, Türk boy ve toplulukları Aşina boyundan Kutluk İlteriş Kağan'ın öncülüğünde (yaklaşık 50 yıl süren) Çin esaretinden kurtulmuş; kısa sürede de teşkilatlanıp yeniden eski güçlerine kavuşmuşlardır.

Kutluk İlteriş Kağan, Çin'e karşı bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi verdiğinde en yakınında bulunan kişi Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk olmuştur.

Bilge Tonyukuk, Türk boy ve topluluklarının Çin'in esareti altında bulundukları yıllarda Çin'de doğmuştur. Doğum tarihi belli değildir. Kendisi niçin Çin'de doğmuş olduğunu da yazıtlarda şöyle ifade etmektedir:

> bilge tonyukuk ben özüm tabgaç ilinge kılıntım türk bodun tabgaçka köörür erti: *(Ben) Bilge Tonyukuk. Ben kendim Çin ülkesinde doğdum. [Çünkü ben doğduğumda] Türk halkı Çin'e itaat ediyordu* (BT 18-19; Tekin, 2003: 82-83; Alyılmaz, 2005: 184; Alyılmaz, 2021: 309).

Kendisinin de ifade ettiği gibi Çin'de doğmuştur. Ancak o birilerinin iddia ettikleri gibi Çinli değildir. Bugün Moğolistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan tarihî Türk topraklarında (Togla Ögüz / Tola / Tuul Irmağı ve çevresinde) yaşayan Dokuz Oğuzların Bugu boyuna mensup bir Türk'tür.

Bilge Tonyukuk, Çin'i çok iyi tanıyan; akıllı, eğitimli, birikimli ve deneyimli bir yönetici iken Kutluk İlteriş'in başlattığı bağımsızlık ve özgürlük mücadelesine katılmış; başarılı olunduktan sonra da o zamanlar "şad" unvanı taşıyan Kutluk İlteriş'in 682 yılında "kağan" olarak seçilmesini sağlamıştır. Kutluk İlteriş Kağan Dönemi'nde ona danışmanlık, kumandanlık ve sözcülük yapan Bilge Tonyukuk, onun ölümünden sonra tahta geçen Kapgan Kağan'a; Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra da Bilge Kağan'a danışmanlık ve kumandanlık yapmıştır.

Bilge Tonyukuk'un 711 yılında, Türgişlere, On-Oklara ve Soğdlara karşı düzenlenen ve büyük başarılar elde edilen seferlerden dolayı Kapgan Kağan'la arası açılmış ve o, emrindeki kuvvetlerle birlikte kendi boyunun yaşadığı topraklara (Tola Irmağı ve çevresine) çekilmek / geri dönmek zorunda kalmıştır.

Bilge Tonyukuk, Kutluk İlteriş Kağan'ın oğlu, kendisinin de damadı olan Bilge Kağan'ın 716 yılında tahta geçmesi sonrasında tekrar görevine iade edilmiş; ölümüne kadar da devlet yönetiminde danışman ve kumandan olarak görev yapmıştır.

Bilge Tonyukuk'un doğum tarihi gibi ölüm tarihi de ne yazık ki bilinmemektedir. Ancak Çin kaynakları onun Bilge Kağan'ın tahta çıktığı yıllarda 70 yaşın üzerinde olduğunu kaydetmektedirler. Bu bilgiden de hareketle 80 yaşının üzerindeyken öldüğü tahmin edilmektedir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları:

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları ile aynı dönemde vücuda getirilmiş olmaları ve aynı konuları içermelerinden dolayı Orhun Yazıtları içinde anılan Bilge Tonyukuk Yazıtları, Moğolistan Cumhuriyeti'nde, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan yaklaşık 360 km uzakta, Töv Aimag sınırları içinde, Tsagaan Ovoo bölgesinde; Togla / Tola / Tuul Irmağı'nın yukarı yatağının Baín-Tsokto (Baín Çokto)[1] mevkisindeki bir anıt mezar kompleksinde[2] (1528

---

1 Bilge Tonyukuk Yazıtları Baín Tsokto (Bayn Çokto) bölgesinde bulundukları için "Baín Tsokto (Baan Çokto) Yazıtları" olarak da adlandırılmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk.: Alyılmaz, 2000: 103-112.

2 Bilge Tonyukuk adına inşa olunan bu anıt mezar kompleksinde yazıtlar dışında insan heykelleri, iki ayrı sunak masasına ait işlemeli taşlar, üst tarafı parçalanmış taşbabalar, balballar, gözetleme kuleleri, barka ait tuğla ve kiremit parçaları, künkler, döşemeler bulunmaktadır. Ancak anıt mezar kompleksindeki eserlerin tamamı, açık alanda oldukları ve 1897, 1909, 1925, 1957 yıllarında (sonrasında ise 2015, 2016 yıllarında) yapılan resmî ve gayriresmî kazılar sonrasında korumasız bırakıldıkları için ciddi şekilde tahrip olmuşlardır. Bilge Tonyukuk Yazıtları ve Anıt Mezar Kompleksi, 1997 yılından itibaren Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında Türk-Moğol Bilim Heyeti tarafından koruma altına alınmış; anıt mezar kompleksindeki eserlerin büyük bir kısmı Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının Baín-Tsokto bölgesinde yaptırdığı DMK (depo - müze - kazıevi) binasına taşınmıştır. 2014 yılında yazıtların bulundukları bölgeye Türkiye tarafından yol yapılması, Baín Tsokto (Bayn Çokto) bölgesini âdeta cazibe merkezi hâline getirilmiş; anıt mezar kompleksi sınırları içinde kalan alanlar farklı kişiler tarafından sahiplenerek buralara yerleşim yerleri (evler, villalar, barakalar, çiftlikler) yapılmış; balbal dizilerinin bulundukları çok önemli tarihî dokular tahrip edilerek tarım alanlarına dönüştürülmüştür. Bölgenin anıt mezar komplekslerinden oluşan tarihî özellikleri göz önünde bulundurularak tamamının acilen koruma altına alınması ve sit alanı ilan edilmesi zaruret hatta mecburiyet arz etmektedir.

m, 48T 0685770, UTM 5285348) bulunmaktadır[3].

Bilge Tonyukuk Yazıtları, II. Türk Kağanlığı Dönemi'nin efsanevi önderlerinden (vezirlerinden, danışmanlarından ve komutanlarından) Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından diktirilmiş iki bengü taştan oluşmaktadır.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yazılış / dikiliş tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Konu ile ilgili araştırma ve inceleme yapan bilim adamlarından "A. N. KONONOV ve C. ALYILMAZ, 712-716 yıllarını; A. B. ERCİLASUN, 724-726 yıllarını; S. G. KLYAŞTORNIY, 716 yılını; M. MORI ve Sir G. CLAUSON, 716 veya sonrasını; V. THOMSEN, 720 civarını; T. TEKİN, 720-725 yıllarını; H. N. ORKUN, 725 yılını; L. BAZIN, 726 veya biraz sonrasını; N. N. KOZMIN ve O. F. SERTKAYA ise, 732-734 arasını" yazıtların dikilme tarihi olarak kabul etmektedirler[4]. Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın 732-734 yılları arasında (Köl Tigin Yazıtı'ndan sonraki Bilge Kağan Yazıtı'ndan önceki bir dönemde) dikilmiş olabileceğini ileri süren N. N. KOZMIN ve O. F. SERTKAYA, bu yazıtların Köl Tigin Yazıtı'na cevap olarak yazıldığını belirtmektedirler (Sertkaya, 1995: 113-128; Ercilasun, 2016: 304-308; Alyılmaz, 2021: 114-115).

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın ölçüleri birbirinden farklıdır. İnce dişli granit blok üzerine yazılmış birinci bengü taş, 245 cm[5]; iri dişli granit blok üzerine yazılmış, ikinci bengü taş ise 213 cm yüksekliğindedir.

Her iki yazıtın da ölçülerinde taşların doğal yapılarından kaynaklanan farklılıklar bulunmaktadır. Yazıtların cephelere göre ölçüleri şöyledir:

I. yazıtın ölçüleri (Alyılmaz, 2021)				
Cephesi	Yüksekliği	Eni (üst taraf)	Eni (orta taraf)	Eni (alt taraf)
Batı yüzü	240 cm	38 cm	36,5 cm	34 cm
Güney yüzü	245 - 240 cm	43 cm	45 cm	45 cm
Doğu yüzü	239 cm	33 cm	30 cm	28 cm
Kuzey yüzü	240 - 245 cm	44 cm	44 cm	44 cm

[3] Moğolistan'ın başkenti Ulaanbaatar'ın 58 km güneydoğusunda bulunan Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yerleri, ünlü arkeolog, jeolog, tarihçi ve etnograf D. A. KLEMENTS'in hanımı E. N. KLEMENTS tarafından 1897 yılında tespit edilmiştir.

[4] Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın yazılış / dikiliş tarihleri hakkındaki farklı görüşler ve yayınlar için bk.: Rybatzki, 1997; Sertkaya, 1995: 113-128; Alyılmaz, 2021: 115.

[5] Bu ölçüler her iki yazıtın da en yüksek kısımları göz önünde bulundurularak belirtilmiştir.

II. yazıtın ölçüleri ise şöyledir:

II. yazıtın ölçüleri (Alyılmaz, 2021)				
Cephesi	**Yüksekliği**	Eni (üst taraf)	Eni (orta taraf)	Eni (alt taraf)
Batı yüzü	213 - 200 cm	40 cm	50 cm	55 cm
Güney yüzü	213 - 210 cm	20 cm	30 - 32 cm	35 cm
Doğu yüzü	197 - 210 cm	40 cm	50 cm	55 cm
Kuzey yüzü	200 cm	30 cm	33 - 34 cm	34 cm

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın birincisinin üzerinde 35; ikincisinin üzerinde ise 27 satır bulunmaktadır.

Bilge Tonyukuk Yazıtları, Türk boy ve topluluklarının kendi yaşayış ve inanışlarının ürünü olan Türk alfabesiyle [yaygın ve bilinen terimiyle (Kök) türk / alfabesiyle] yazılmıştır.

II. Türk Kağanlığı Dönemi'nde diktirilen ancak yazılış / dikiliş tarihleri gibi yazıcısı / taşlara kazıyıcısı da bilin(e)meyen yazıtlara ait metinlerin sahibi ve yazıtların diktireni edip, hatip; zeki, uyanık, tedbirli, temkinli, kontrollü, ileri görüşlü, gerçek bir strateji uzmanı; kararlı, cesur, yiğit, savaşçı bir komutan ve devlet adamı olan Bilge Tonyukuk'tur.

Yazıtlarda Bilge Tonyukuk'un II. Türk Kağanlığı Dönemi'ne (İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerine) ait önemli olayları ve kendisinin de bu tarihî süreçteki rolünü ve etkisini ana hatlarıyla anlattığı bilinmektedir. Bilge Tonyukuk Yazıtları'nı önemli kılan hususlardan biri de işte budur. Yani yazıtlara ait metinlerin Türk tarihine yön verenlerden biri tarafından bizzat yazılmış olmasıdır. Bu sebeple de Bilge Tonyukuk Yazıtları, yalnızca Türk dilinin ve edebiyatının değil; Türk tarihinin de en temel başvuru kaynakları arasında yer alır.

Bilge Tonyukuk'un Türk tarihine ait önemli hususları anlatırken bunu son derece ustaca kurguladığı; giriş, gelişme ve sonuç bölümleri olan bir edebî metin olarak dikkatlere sunduğu görülür. Nitekim o, söz konusu metnin giriş kısmında önce kendini tanıtmış; geride kalan süreçte Türk boy ve topluluklarının kendi içlerinde ve komşularıyla yaşadıkları sorunları dile getirmiş ve Türk tarihine ait olayların kısa bir değerlendirmesini yapmıştır. Metnin gelişme bölümünde ise İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde bağımsızlık ve özgürlük yolunda çekilen sıkıntıları, verilen mücadeleleri, yapılan savaşları anlatarak kendisinin danışmanlığında ve komutanlığında elde edilen başarıları ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermiştir. Bilge Tonyukuk söz konusu metnin sonuç bölümünde ise Türk boy

ve topluluklarının güçlü, kudretli, cesur, savaşçı, kararlı, akıllı, bilge… kağan ve kumandanlar tarafından yönetildikçe hiçbir sıkıntısının olmayacağına dikkat çekerek birlik ve bütünlük mesajları vermiştir.

Bilge Tonyukuk'un metinleri oluştururken hedef kitlesini etkilemek ve mesajını kalıcı kılabilmek için söz sanatlarından, deyimlerden, vecizelerden, atasözlerinden ustaca yararlandığı; bazı cümlelerde duygularını ve düşüncelerini ölçülü, duraklı ve uyaklı olarak ifade ettiği görülür:

> yeti yüz kişig uduzugma ulugı şad erti aygıl tidi ayıgması ben ertim bilge tonyukuk kagan mu kıışayın tidim sakıntım toruk buukalı semiz buukalı ırakda bülser semiz buuka toruk buka teyin bilmez ermiş tiyin ança sakıntım anta kisre tengri bilig birtük üçün özüm ök kagan kışdım: *(Bu) yedi yüz kişiyi sevk / idare edenlerin en büyüğü (en üst rütbelisi) [de] "şad" idi. [Şad unvanı taşıyan bu kişi] bana "[hanlık / kağanlık hususundaki düşünceni] söyle!" dedi. [Nitekim] (onun) söyleyeni / danışmanı bizzat bendim; Bilge Tonyukuk. [Önce içimden "Acaba kendimi] kağan mı yapayım?" dedim. [Ancak sonra şöyle] düşündüm: "[İnsan], [bir] zayıf boğa ile [bir de] semiz boğa[nın] uzakta[olduğunu] bilse [ve ona uzaktaki boğaların hangisinin zayıf boğa, hangisinin de semiz boğa olduğu sorulsa, boğalar uzakta oldukları için bu] (boğaların hangisinin) semiz boğa; (hangisinin de) zayıf boğa olduğunu bilmez." diye düşündüm. Tanrı [bana böyle bir] bilgi (akıl, fikir) verdiği için [onu / şadı / İlteriş'i] bizzat kendim kağan yaptım* (BT 4-6; Tekin, 2003: 92-93; Alyılmaz, 2005: 184; Alyılmaz, 2021: 310-311).

> türk bodun kılıngalı türk kagan olurgalı şantung balıkka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş kaganıma ötünüp sületdim şantung balıkka taluy ögüzke tegürtüm: *Türk halkı yaratılalı, Türk kağan[lar]ı tahta oturalı Şantung [bölgesindeki] şehir[ler]e, okyanusa (Çin Denizi'ne) [ve] [Yaşıl] Irmak'a ulaş[abil]en [hiç] yok imiş. [Bunu] kağanıma arz edip [o bölgelere] ordu sevk ettirdim. [Ordularımızı] Şantung [bölgesindeki] şehir[ler]e, okyanusa / Çin Denizi'ne [ve] [Sarı] Irmak'a ulaştırdım* (BT 18-19; Tekin, 2003: 86-87; Alyılmaz, 2005: 207; Alyılmaz, 2021: 335-336).

> tün udımatı küüntüz olurmatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg birtim ök: *Gece uyumadan, gündüz oturmadan, kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak işimi gücümü (bu sefer de ona) verdim* (BT 51-52; Tekin, 2003: 92-93; Alyılmaz, 2005: 185; Alyılmaz, 2021: 387-388).

> tengri yarlıkazu bu türük bodun ara yarıklıg yagıg yeltürmedim tügünlüg atıg yügürtmedim ilteriş kagan kazganmasar udu ben özüm kazganmasar il yeme bodun yeme yok erteçi erti kazgantukın üçün udu özüm kazgantukum üçün il yeme il boltı bodun yeme bodun boltı özüm karı boltum ulug boltum neng yerdeki kaganlıg bodunka bintegi bar erser ne bungı bar erteçi ermiş: *Tanrı'nın yardımıyla (Tanrı lütfettiği için) bu Türk halkı[nın] ara[sına] / iç[ine] silahlı düşman[ları] sokturmadım; [onların] [kuyrukları] düğümlü / bağlı at[ları]nı [ülkemde] dolaştırmadım. [Eğer] İlteriş Kağan*

kazanmasa[ydı], [onunla] birlikte ben, kendim, kazanmasa[ydım] devlet de halk da yok olacaktı. [İlteriş Kağan kazandığı için, onunla] birlikte [ben], kendim kazandığım için devlet de devlet oldu; halk da halk oldu. [Bütün bu işlerin sonunda artık] kendim yaşlandım; kocadım. [Ancak] herhangi bir kağanlı (özgür) halkta benim gibisi (benim gibi deneyimli ve akıllı) [bir danışman ve komutan] var olursa / var oldukça [o halkın] ne sıkıntısı olacakmış? (BT 53-57; Tekin, 2003: 92-93; Alyılmaz, 2005: 228; Alyılmaz, 2021: 389-393).

... ilteriş kagan kazganmasar yok erti erser ben özüm bilge tonyukuk kazganmasar ben yok ertim erser kapgan kagan türük sir bodun yirinte bod yeme bodun yeme kişi yeme idi yok erteçi erti ilteriş kagan bilge tonyukuk kazgantuk üçün kapgan kagan türük sir bodun yorıdukı bu: *[Eğer yapılan savaşları] İlteriş Kağan kazanmasa[ydı], (o) yok olmuş olsa[ydı]; ben kendim Bilge Tonyukuk [yapılan savaşları onunla birlikte] kazanmasa[ydım], (ben) yok olmuş olsa[ydım] Kapgan Kağan[’ın,] Türk [ve] Sir halk[larının] ülkesindeki boy[lar] da halk[lar] da [buralardaki bütün] insan[lar] da tamamen yok olacak idi[ler]. İlteriş Kağan [ve] Bilge Tonyukuk [savaşları birlikte] kazandık[ları] için Kapgan Kağan[’ın,] Türk [ve] Sir halk[larının ülkelerindeki] ilerleme [de] bu[ndandır]. [Bu sebeple de bugün] Türk Bilge Kağan (Kapgan Kağan), Türk Sir halkını [ve] Oğuz halkını [güzel bir şekilde] besleyip egemenliğini sürdürmektedir* (BT 59-62; Tekin, 2003: 94-95; Alyılmaz, 2005: 232; Alyılmaz, 2021: 399-402).

Sonuç ve Öneriler

Bulundukları bölgenin adından dolayı “Baín-Tsokto (Baín Çokto) Yazıtları” olarak da adlandırılan Bilge Tonyukuk Yazıtları, yaptığı görevler ve elde ettiği başarılarla II. Türk Kağanlığı Dönemi’ne damgasını vuran Bugu / Pu-ku boyuna mensup Bilge Tonyukuk’un bizzat kendisi tarafından diktirilmiştir.

Türk alfabesiyle yazılmış toplam 62 satırdan (I. bengü taş 35 satır, II. bengü taş 27 satır) oluşan ve bünyelerinde Türk diline, edebiyatına, tarihine, kültürüne, yaşayış ve inanış sistemine ait çok önemli bilgileri barındıran yazıtlar (iki bengü taş), günümüzde (içinde bulundukları anıt mezar kompleksiyle birlikte) örtüsüz ve korunaksız hâldedirler.

Türkiye Cumhuriyeti ve Türk dünyası için olduğu kadar Moğolistan Cumhuriyeti ve insanlık tarihi için de büyük önem taşıyan Bilge Tonyukuk Yazıtları’nın ve Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksi’nin bulunduğu “Baín-Tsokto (Baín Çokto)” bölgesinin bir an önce koruma altına alınıp sit alanı ilan edilmesi, başta yazıtlar olmak üzere bölgedeki bütün eserlerin restorasyonlarının ve konservasyonlarının yapılması zorunlu hâle gelmiştir. Nitekim hem çetin doğa koşulları hem de (farklı görev ve statülerdeki)

insanların bilinçsiz ve duyarsız tavırları yüzünden yazıtlar da bölgedeki anıt mezar kompleksleri içinde yer alan eserler de orijinal yapılarını ve görüntülerini günden güne kaybetmektedirler.

Bulundukları yerlerin "tapu senetleri", "kültürel kimlik belgeleri" ve "bekçileri" durumundaki söz konusu eserlerin "bulundukları yerlerde korunmaları" için Türkiye Cumhuriyeti'ndeki, Moğolistan Cumhuriyeti'ndeki, Türk dünyasındaki ve diğer ülkelerdeki ilgili kurum ve kuruluşlar arasında irtibat sağlanmalı; yazıtların gerçek ve en ciddi muhataplarından birinin de Türk Dil Kurumu (Yazıt Bilimi Kolu) olduğu asla unutulmamalıdır.

Kaynaklar

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu.* Ankara: Kurmay Yay.

ALYILMAZ, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları.* Ankara: TDK Yay.

ERCİLASUN, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları.* İstanbul: Dergâh Yay.

RYBATZKI, V. (1997). *Die Tonyuquq-Inschrift.* Szeged: Studia Uralo-Altaica.

SERTKAYA, O. F. (1995). *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay.

TEKİN, T. (2003). *Orhon Yazıtları Köl Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Yıldız Yay.